

DEMİR ÇAĞI: BAŞLANGICI VE BAŞLATANLARI, ANADOLU'YA ETKİLERİ ÜZERİNE

Hakkı Fahri ÖZDEMİR

T.C. Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
Arkeoloji Anabilim Dalı, 01330, Balcalı Kampüsü
Yüreğir/Adana/TÜRKİYE. ozdemir@gmail.com

ÖZET

Yerleşik topluluklarda demir kullanımının neden olduğu kültürel değişimlere ve demir metalürjisine olan yöneliş, arkeolojide yaklaşık olarak yarım asırlık geçmiş olan bir konudur. Araştırmacıları bu alana yönlendiren sorunların en önemlisi; ideolojik çekişmeler nedeniyle 20. yüzyılın ortalarından itibaren popülerliğini yitirmiş olan, Demir Çağı'nın başlarındaki göç hareketleri ve "kitlese aksiyon" kuramlarının sahaya uygulanabilirliğinin açmazlarıdır. Yeniden arkeoloji biliminin gündemine taşınan bu problemler, geleneksel arkeoloji bakış açısından uzak, analitik düşünce sistemine sahip araştırmacılar tarafından coğrafi ve siyasal durum, tarihsel süreç, mekansal ve kuramsal çerçeve gözetilerek arkeolojik verilerle bütünleştirilmeye çalışılmaktadır.

Demir Çağı'nda Anadolu'nun durumu, kolonizasyon faaliyetleri ve bölgesel seramik ekolleri gibi konulara ilgi duyan araştırmacılar kendilerini bir anda, bitip tükenmeyen tartışmalar, tezat görüşler ve zaman zaman üslubu bilim çerçevesi dışına taşan köken çekişmeleri içerisinde bulabilirler. Aslında bu kadar tartışmalı olan konularda kesin yargılarda bulunmak, bugün için hiçbir araştırmacının yaklaşım tarzı olmamalıdır.

Demir Çağı'nın ilk dönemleriyle başlayan Karanlık Çağ ile birlikte Hellas'ta dış dünya ile bağlantı kaybolmuştur. Bu dönemde yüksek miktarda terestrik hidratlı doğal demirin (Limonit =FeOOH) tüketimi Hellen çanak-çömlek teknolojisi için önemlidir. Miken "thalassokrasi"sinin devrilmesinin ardından bakır ve kalay ithali kesilince, tunç yapımı olanaksızlaşmıştır. Bu durumun zorunlu bir sonucu olarak, +1535 °C'de sıvılaşılan, maden cürufu (Skoria) halindeki iletken demir cevherinden (Manyetit=Fe₃O₄) çok daha sert bir öz elde edilmesine başlanır. Antikçağ'da çok fazla araç gereç gerektirmeyen demir ergitme işlemi, odun kömürü ateşinde gerçekleştirilmektedir. Bunun için ormanlara yakın kurulan odun kömürü ocakları, işlenmiş demir elde etmeyi fazlasıyla kolaylaştırmıştır. Ergitme işleminde kullanılan yeni teknikler ve daha gelişmiş havadar fırınlar, çömlekçilere örnek olmuş olmalıdır ki erken dönemlere nazaran daha kaliteli fırınlanmış kaplar yapılabilmektedir. Yeni demir teknolojisinin çömlekçilik endüstrisine etkileri olarak değerlendirilebilecek bu durum, "Karanlık Çağ'da yaşanan belirsizliğin ve kaosu, demokrasiyi doğurması gibi diğer bir olumlu etkisidir.

Bu çalışmanın kurgulanışı ve işleyiş tarzında güdülen öncelikli amaç ise, Akdeniz Dünyası'nın odağında bulunan Anadolu'da demir kullanımı ve Demir Çağı uygarlığının halklarına bütünsel açıdan ışık tutabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Demir Çağ, Demir, Madencilik, Deniz Kavimleri, Batı Anadolu, Kilikia, Kolonizasyon

IRON AGE: ORIGINS AND STARTERS OF IRON AGE AND ITS IMPACT ON ANATOLIA

ABSTRACT

Cultural changes caused by using iron and tendency to use iron metallurgy in settled societies has been a major topic in archaeology over 50 years. The researchers are interested in this topic to investigate the problems in applying the concepts of migration and “mass movement” in Iron Age to field work, which lost its importance during mid 20th Century due to political and ideological reasons. Today we are facing this problem in archaeological world again. In order to have healthy results, this subject is studied by analytical, scientific point of view considering geographical, political and regional aspects, and by the help of archaeological informations, and not with the classical archaeological point of view.

The researchers who are interested in the colonization activities, regional ceramics craftsmanship and schools and political and economical status in Anatolia during Iron Age may find themselves in endless, non academic arguments. Factually the researchers must approach this topic without any prejudice, and presupposition.

Hellas lost her connection with outer world by chaotic Dark Age, which starts with early stages of Iron Age. In this period the consumption of large quantities of terrestrial hydrated natural iron (Limonite =FeOOH) is very important which at the same time influenced the improvement of Hellenic earthenware technology. With the end of Mycenaean thalassocracy, importation of tin and copper stopped, and so producing bronze became impossible. This situation lead blacksmiths to find other solutions, they melted ore slag (Scoria) at +1535 °C to obtain very hard core metal than conductive iron slag (Magnetite= Fe₃O₄). In Ancient Ages ore treatment did not required complicated tools, charcoal was used to melt the ore, so they built charcoal pits near forests. New techniques used in ore kilns, with better ventilation systems, higher structures led earthenware makers to use higher quality kilns, make much sophisticated pots and earthenware products. This was one of the positive impacts of new iron technology to earthenware production during chaotic, unstable Dark Age, the other positive effect could be taken as birth of democracy.

The main purpose of this study is to illuminate the usage of iron and Iron Age Civilizations in Anatolia, at the heart of the Mediterranean World, with a wholistic approach.

Keywords: Iron Age, Iron, Metallurgy, The Sea Peoples, Western Anatolia, Cilicia, Colonization

Eskiçağ'ın yerleşik (*sedanter*) toplumlari için teknik gelişmişliğin ve kültürel üstünlüğün en önemli göstergesi konumundaki madencilik sanati, Yakındoğu, Anadolu ve Transkafkasya'da köklü bir geçmiŝe sahiptir (Childe, 1936: 113 vd.; Stronach, 1957: 89 vd.; Esin, 1967: 12 vd.; Lang, 1970: 83; Branigan, 1974: 72, 74 vd.; de Jesus, 1978: 97 vd.; Yener, 1983: 12 vd.; Muscarella, 1988: passim.; Anlağan & Bilgi, 1989: 105–106, tab. II–IV; Maden metalürjisinin kökeni, gelişimi ve yayılıŝı ile ilgili farklı hipotezlerin eleştirisi hakkında ayrıntılıca bkz. Yakar, 1984: 59 vd.; Yakar, 1985: 25 vd.). Levant'ta yapılan arkeolojik kazıların sonuçları, geleneksel olarak M.Ö. 1000 yıllarında Yakındoğu'nun tam anlamıyla Demir Çağı'na girdiğini göstermiştir (Gubel, 2000: 54; Muscarella, 1988: 358 vd.). Mantıklı bir yaklaşımla değerlendirilebilecek bu görüŝ, çeŝitli arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Yakındoğu'da M.Ö. 12. yüzyılda bütün silahların %3'ü demirden, gerisi ise tunçtan yapılmıştır. M.Ö. 11. yüzyılda ise bu oran, %20'lik bir atılımla 6.6 oranında yükselmiş ve M.Ö. 10. yüzyılda 16.6'lık bir büyüme ivmesiyle %50'yi aşmıştır (McEvedy, 2005: 44). Bu dönemde demir, tunçtan çok daha değerli bir meta iken gelişen metalürji teknikleri ve yaygın talep nedeniyle giderek ucuzlamıştır (Yakındoğu'daki Erken Demir Çağı buluntuları için bkz. Waldbaum, 1980: 69 vd.; Pleiner, 1986: 237 vd., lev. 11–12; Muscarella, 1988: 358–393; Pernicka, 1995: 61 vd.; Yalçın, 1993: 361 vd., lev. 42–43; Yalçın, 1997: 127 vd.). Ucuz olmasının temel nedenleri arasında; demir cevherinin yer kabuğundaki madenler arasında %7'lik oranıyla -bakırdan 10.000 kez daha çok- en yoğun maden cevheri olması gösterilebilir. Ayrıca dünyanın tüm hacminin %1.5'ini oluşturan yer kabuğunda, yer yüzeyine yakın katmanlarda bulunduğu için, tunç yapımında kullanılan bakırdan çok daha kolay elde edilebilir (Michler & Barthelt & Heiŝig & Kunze & Weber, 1990: 50–51).

Bu yeni teknolojinin nerede geliŝtiđi ve nasıl yayıldığı soruları, uzunca bir süre tartıŝılmış, tezat görüşler öne sürülmüş ve zaman zaman üslubu bilim çerçevesi dışına taşan çekiŝmelere neden olmuş, ancak yine de tam olarak yanıtlanamamıştır (Burmeister, 2000: 540). Araştırmacılar arasında yaygın olan görüşe göre, her iki soru da Dor Göçleri ile ilintili olmalıdır. Eđer hipotezler doğruysa, demir kullanımı Batı'dan Akdeniz ticaret yolu aracılığıyla Doğu'ya yayılmış olmalıdır gibi genel-geçer bir ifadeyle kanunlaŝtırılması gerekecektir. Batılıların tüm kuramları, çağımıza göre geleneksel bakış açısına sahip olanlar olarak değerlendirilen; Ciriaco d'Ancona, Rougé, Petrie, Macalister, Maspero, Schliemann, Evans ve Renfrew gibi dönemlerinin seçkin "vakanüvis"lerinin görüŝleri üzerinde temellendirilmiş gibi görünmektedir. Ancak yine batılılar arasında geleneksel grubun görüŝlerine karşı çıkan Childe ve Engels bloğunun varlığı, aslında bilimsel perspektifte olumlu bir değerler dizisi deđiŝimini temsil eder.

Doğu Akdeniz ülkelerinde Demir Çağı, Yakındoğu'daki ileri uygarlıklara son veren barbar akınlarının ardından başlamıştır 26.196 talent ağırlığındaki (1 ton) demir cevherini ergitmek için gerekli olan 209.568 talentlik (8 ton) odun kömürüne ihtiyaç duyulması nedeniyle (Maxwell-Hyslop, 1974: 143), Orta, Doğu ve Güneydoğu Toroslar'daki Lübnan sediri (*Cedrus libani*), Toros köknarı (*Abies cilicia*), saçlı meŝe (*Quercus cerris*) ve tüylü meŝe (*Quercus pubescens*) gibi geniş baltalıklar sağlayan orman formasyonları, üretimci kültürler tarafından yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Üretim için hammadde sağlayan bu türden bölgelerin kontrol altına alınması arkasından, Girit, Kıbrıs, Filistin, Suriye, daha sonra Mezopotamya ve İran ile Kafkasya'da demir üretimi ve kullanımı belirgin ölçüde artmıştır (Wartke, 1982: 191 vd.).

İdeolojik Yaklaşımlar ve Arkeolojik Kanıtlar

Antikçağlarda gelişen demir metalürjisi ve demirden yapılmış araç-gereç kullanımı; çok sayıda kültür, devlet ve milletten Asuryoloji, Egiptoloji, Hititoloji, Hellen ve Roma tarihi gibi alanlarda uzmanlık sahibi seçkin bilim insanları tarafından çoğu kez, söz konusu dönem için tarih yazımının ana etken unsuru olarak kullanılmıştır. Ancak verilerin yorumlanmasında çoğu kez ideolojik saplantılara ulaşan yorumcunun güttüğü amaç, dünya görüşü (partizanlık/ yani tarihi ve arkeolojik verileri kendine yontma!) ve en olumsuzu ise sadece antitez üretme çabası, araştırmaların düğümlemesini de beraberinde getirmiştir. Demir teknolojisi üzerindeki partizanca düşüncelerin kökeni; Boğazköy tabletleri, Homeros, Herodotos, Apollonios Rhodios ve hatta Tevrat'a (*Ahdi Atik*) dayanmakta olup, sorunun kaynağı bu denli erken dönemlerde aranmalıdır.

Tevrat'ta anlatıldığı üzere İsrailoğulları'nın kralı Süleyman'ın (y. M.Ö. 965–931) tapınağının yapımında (Tevrat, 1. Krallar 6: 1–38), tanrı (*Yehova*) İsrailoğulları'na demir (Akadca *amutum*) alet kullanmayı yasaklamıştı. Bu “demir yasağı”nı Tevrat bakışıyla değerlendirenler, Sami ya da Yahudi kavmine bağlı olmayan (*gentiles*) ve savaşçı bir halk olan Philistlerin, İbranilere demirden alet üretmeyi yasaklayarak güçsüz bıraktıkları yönünde bir hikaye uydurmuşlardır. Bu hikayeye göre; kuzeyden gelerek (bazı araştırmacılara göre Girit'ten) ülkeyi istila eden Philistler, demir işleme bilgisini beraberlerinde getirmişler, fakat yalnızca kendi çıkarları için kullanmışlardır. Dahası, Filistinliler demir işlemeyi “tekellerine” alarak, Yahudi halkını ekonomik ve askeri açıdan baskı altına almayı hedeflemişlerdir.

Anlatımın desteklenmesi için Tevrat sempatanları tarafından kurgulanan şu gerekçeye dikkat çekmek gerekir; “M.Ö. 9. yüzyılda Yahudilerce kullanılan, kemik, boynuz ve ağaçtan yapılmış olanların aksine, daha iyi ürün alınmasını sağlayan demir oraklar vardır ve marangozlar da demir aletler kullanırlar. Fakat Filistinlilerin tekelinin ilk dönemlerinde tüm İsrail topraklarında demirci ustası (*toreut*) bulunamıyordu.” (Bu konuyu tüm detaylarıyla işleyen ayrıntılı bir çalışma için bkz. Mengü, 2002, 39 vd.). Buna karşın Tevrat'ta anlatıldığı üzere Süleyman Tapınağı'nın yapımında kullanılan çivilerin 50 şekel (y. 575 gr.) ağırlığında altın (Tevrat, 2. Tarihler 3: 9) olması diğer bir çelişkidir. Taraflı İbrani tarih yazıcılığının en deşifre edici örneklerinden biri olan bu yanlış anlatım, en az demir teknolojisi üzerindeki “Hitit tekeli” kadar ya da ilk kez *Tauros* Dağı ülkesi Kizzuwatna'da keşfedildiğine inanılması (Demir kullanımının ve ideolojik yaklaşımlı saptırmaların sonucunda oluşmuş efsanelerin ayrıntılıca irdelendiği, tartışıldığı bir araştırma için bkz. Koşak, 1986: 125 vd.; Ünal & Girginer, (baskıda)) gibi paradoksal ve bilimsel değeri olmayan mitsel bir görüştür. Nitekim şimdiye kadar, M.Ö. II. binyıla tarihlenen demir madeni yataklarının işletilmesine ilişkin hiçbir ize rastlanmamıştır. Tüm bu yanlış anlatımlar arasında sadece birisi, diğerleri arasında ön plana çıkmaktadır:

Analitik bakışıyla V. G. Childe, demir teknolojisinin Tuna Nehri (Hellence *Ister* / Latince *Danuvius*) boylarındaki kültürlerde ortaya çıktığını ve hızla yayılarak, Tunç Çağı ticareti için gerekli olan saray örgütlenmesini ya da hantal monarşileri devirerek demokrasi getirdiğini savunur (Childe, (tarihsiz): 210). Bu olası “endüstriyel devrim” görüşünün ne derece doğru olduğu tartışmalıdır. Bu görüşe karşı üretilen antitezlerden sadece birisi; demirin keşfi ve üretim sırrının Hititlerin tekelinde olması,

Hititlere askeri açıdan üstünlük sağlamış olması ve Hitit İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra bu sırrın, Yakınoğu'nun diğer halkları tarafından öğrenilmiş olduğu görüşüdür (Ayrıntılıca bkz. Jean, 2001: 269 vd.; Yalçın, 1999: 177 vd.). Günümüzde bu geleneksel arkeolojik perspektif, araştırmacıların birçoğu tarafından terkedilmiştir.

V. G. Childe'nin kuramına gözü kapalı karşı çıkan, zıt görüşlere sahip uzmanlar ise demir üretme teknolojisinin, Tunç Çağı sisteminin çöküşünden sonra Yakınoğu'da ortaya çıktığını öne sürmüşlerdir (Snodgrass, 1971: 219; Snodgrass, 1980: 335 vd.; Rathje, 1990: 34, res. 20). M.Ö. 3000 yıllarından kalan Mısır mezarlarında, M.Ö. II. binin sonlarına doğru Filistin, Suriye, Irak, Transkafkasya (Trialeti Kültürü), Miletos'un kolonisi Kolkhis (Kulha Ülkesi?) (Plinius, HN 5. 122), Kıbrıs, Girit, Hellas, Makedonia'da öncü buluntular ele geçmiştir (Buluntuların cevher analizleri ve yapım teknikleri hakkında tartışmalar için bkz. Waldbaum, 1980: 70; Pleiner, 1986: 237–240, lev. 11–12). Anadolu'da ise Gaziantep Tilmen Höyük'te (1 adet bilezik), Tepecik'te (1 adet yüzük), Achemhöyük'te (Özgüç, 1976: 547 vd.) (1 adet fildişi pyksise ait çiviler), Troia'da (kategorize edilmemiş bir grup nesne), Hattuşa'da (1 adet çelik nesne), Tarsus Gözlükule'de (Goldman, 1963: 359–368), Alacahöyük Prens Mezarları'nda (2 adet iğne, 2 adet hançer ve 1 adet pandantif, M.Ö. 2300–2100) demirden yapılmış eserlere rastlanmıştır (Yalçın, 1999: 177–182; Pernicka, 2001: 369 vd.). Mezopotamya'da Er-Hanedanlar Dönemi'nin geç evresine tarihli (M.Ö. 2600–2400) Ur Kral Mezarları'nda demirden (Sumerce KU.AN) yapılmış eşyalar, değerli buluntular arasında ender de olsa yer almıştır (Woolley, 1934: 341 vd.; Moorey, 1982: 13 vd.). Eski Mısır'da Yeni Krallığın 18. Sülalesi'nin genç firavunu Tutankhamun'un (M.Ö. 1333–1323), Krallar Vadisi'nin orta yerinde bulunan mezarının (KV 62) hazine odasında (Seidel, 2004: 229–131) demirden yapılmış iki adet hançer bulunmuştur. Ayrıca, Hitit-Mitanni işi olduğu önerilen ve Mısır'da III. Amenophis (M.Ö. 1388–1351/50) ve IV. Amenophis /Akhenaten (M.Ö. 1351–1334)'e armağan edilen değerli, saygınlık göstergesi eşyalar arasında demir silahlar da bulunmaktadır (Knudtzon & Weber & Ebeling, 1915: 131–269, 333–335). Bu kadar erken dönemlerde demir nesnelerin genellikle değerli malzemelerle birlikte bulunması, günlük kullanıma yönelik olmadıklarını ve lüks mallar arasında yer aldıklarını göstermelidir. Dolayısıyla demir metalürjisi üzerindeki “Hitit tekeli” ve “sır” görüşünün dayanaksız olduğu ve demirden (Sumerce AN.BAR – Hititçe'de Hattice kökenli *hapalki-*, Laroche, 1957: 9 vd.; Laroche, 1966: 160 vd.; Yalçın, 1999: 182–184) eşyalara M.Ö. 14.–13. yüzyıllar gibi erken bir dönemde, Doğu Akdeniz'in her yanında görülebileceği uzun bir süre önce kanıtlanmıştır. Yerleşim merkezlerindeki demir alet kullanımının yoğunluğuna bakıldığında, M.Ö. 12. yüzyıl öncesine ait nadir demir buluntularının da gösterdiği gibi; Anadolu için, Hitit İmparatorluk Devri dahil, tüm Hitit dönemi kesinlikle Tunç Çağı'na ait olmalıdır. Nitekim Hitit, klasik Eski Mısır, Minos, Miken ve nispeten Mezopotamya ve Levant uygarlıkları bir arada incelendiklerinde, çoğu kez “Tunç Çağları İmparatorlukları” ifadesiyle anılırlar (Suano, 2004: 70).

Demir Çağı'na geçiş döneminde İran'ın durumu ve demir teknolojisinin yayılımında oynadığı rol pek de iyi bir şekilde bilinmemektedir. Protohistorik İran'ın kurgan ve dolmen kültürünün zirvesini temsil eden Demir Çağı I. Evresi'nde (M.Ö. 1450/1300–1100), Tepe Giyan, Tepe Sialk ve Hasanlu IV (İran Azerbeycanı) gibi az sayıdaki ve genellikle vadi konumlu yerleşimler, dönemlerinde etkin bir teşkilatlanmaya

ve hiyerarşiye sahip değildiler (Ghirshman, 1964: 9 vd.). Ancak Demir Çağı II. Evresi'nde (M.Ö. 1200/1100–800), Urartu'nun yönlendirici siyasal yapısı ve Zoroastrianizm'in tapınç diktesi Zend-Avesta'nın zorunlu imar kuralları sayesinde kentlerin gelişmeleri hızlanmıştır. Bu bilgi sayesinde çağın başlarında bölgeye yeni gelen ve yoğun bir şekilde tek renkli bir seramik türü kullanan halkların, güçlü bir kastlaşma eğilimi taşıyan Hint-Avrupalılar'dan farklı bir kimliğe sahip oldukları önerilebilir. M.Ö. II. Binyıl'ın başlarında bölgede izleri görülen, at sırtında sürdürülen pastoral-göçebe yaşam tarzına sahip olan ve transhumans tipi hayvancılıkla geçinen Ari kabileler, zamanla Altay Dağları'nda bulunan bakırı ilk kez işleyerek savaş arabaları ve silah yapımında kullanmışlardır ki bu durumdan hareketle “Kahramanlık Çağı”nı sanki Hint-Avrupalılar başlatmışlar gibi gösterilmek istenmektedir (Boyce, 1982: 2 vd.; Chadwick, 1912: 348 vd.). Bölgenin Demir Çağı'nın başlangıcı için önerilen M.Ö. 1450–1400 yılları, şimdilik oldukça erken gibi görünmektedir (Çilingiroğlu, 1987: 108 vd.). Söz konusu dönemde, bölgede baskın duruma gelen sadece tek renkli seramik türüne bağlı kalınarak yapılacak bir kronolojik düzenlemenin, diğer arkeolojik verilerle de desteklenmedikçe yetersiz kalması kaçınılmazdır. İran Demir Çağı'nın, M.Ö. 1700–1000 yılları arasında yaşanan İran Tunç Çağı'nın alanına çekilmesinin amacı (Boyce, 1982: 1–3; Yamamoto, 1979: 20); “Ari Kavimlerin Ünlü Beşiği”nde demir teknolojisinin ve kullanımının Hint-Avrupalı ve Ari kavimlerle ilişkilendirilme çabasından başka bir şey değildir.

Bu argüman bilgiler bir tarafa; Kıbrıs'ın söz konusu dönemde kaliteli demir (Sumerce AN.BAR.SIG) üreten merkezlerden biri olduğunun ve ayrıca M.Ö. 15. yüzyılda Kuzey Balkan yerleşmelerinde ergitilmiş demirin (*luppe*) var olduğunun (Suano, 2005: 90) keşfi, V. G. Childe'in hipotezinin doğrulanabilirliğini göstermiştir. Hellenizm'in manevi babası, Aristoteles'ten öğrendiğimize göre (Magie, 1950: 1068); demir (Hellence *sideros*) ve çelik (Hellence *khalybs*) M.Ö. 15. yüzyıldan itibaren Hellas'ta en az altın kadar değerlidir. Ancak tüm bu veriler ideolojik sebeplerden dolayı veya araştırma eksikliği nedeniyle günümüzde dahi bazı araştırmacılar tarafından göz ardı edilmektedir (Sandars, 1985: 174–175; Koparal, 2005: 9–10, dn. 26). Demir kullanımının denize kıyısı olmayan bölgelerde yaşayan halklar üzerindeki etkisi, daha çok tarım ve savaş araçları konusunda olmuştur. Olasılıkla günümüzde dahi konunun uzmanları tarafından nedenleri hala tartışılan “Ege Göçleri”ni tetikleyen Dor hareketlerinin kaynağında, bu yeni demir teknolojisi yatmaktadır.

“Homeros Tarihçileri”nin saplantı düzeyinde bağlandıkları paradoksal düşünce sistemleri ve doğruluğundan kesinlikle kuşku duymamız gereken efsanevi-tarihi referansları, zaten girift olan tabloyu daha da bulandırmaktadır. Halbuki “Karanlık Çağ” olarak ifade edilen dönemin hiç de zifiri karanlık olmadığı (Işık, 1989: 1 vd.; Genz, 2003: 179) Hattuşa/Boğazköy/Büyükkaya (Seeher, 1997: 327 vd.; Seeher, 2000a: 355 vd.; Seeher, 2000b: 15 vd.; Hattuşa'da Phryglerle temsil edilen Demir Devri'nin özellikleri, 1990'lı yıllarda Büyükkaya'da başlayan Alman kazılarında anlaşılmaya çalışılmıştır. Ancak söz konusu dönemin ne kadar sürdüğü ile ilgili pek fazla tatmin edici sonuca ulaşılamamıştır; bkz. Bossert, 2000: passim; Genz, 2004a: passim; Genz, 2004b: 219 vd.), Gordion (Voigt, 1994: 265–293; Voight & Henrickson, 2000: 37, 54) ve Kaman-Kalehöyük (Omura, 1996: 93) gibi yerleşmelerde yapılan yeni araştırmaların sonuçları sayesinde kanıtlanmıştır. Uygulanmakta olan ideolojik kökenli, palikarya zihniyetli “philhellen” tarihyazım metotlarının Demir Devri, koloniler ve kolonizasyon

süreci hakkındaki düşümleri hiçbir suretle çözemeyeceği artık anlaşılmiştir. Bu bağlamda; 1948 yılından itibaren E. Akurgal tarafından gerçekleştirilen Smýrna kazıları (Akurgal, 1997: 14 vd.), yerleşimde Sub Miken Evresi'nin hemen ardından gelen Aiol yerleşiminin varlığını göstermiştir. Bu keşif Homeros ile çelişmek, alanında otorite kabul edilmiş batılı birçok eskiçağ tarihçisi ve bilim adamı ile çatışmak, klişeleşmiş yanlış kanıları düzeltmek anlamına gelmektedir. Bu durumda Bayraklı kolonizasyon problemlerinin çözümü için öncelikli konumdadır. Smýrna kenti büyük bir şans olarak, Samos, Ephesos ve Miletos ya da Aiolis kentleri gibi; İon uygarlığının erken evreleri hakkında ayrıntılıca bilgiler sağlayabilecek bir kenttir. Fakat adı geçen üç kentteki durumun aksine Smýrna, Roma Devri ve Hellenistik Devir kalıntılarının erken kültürlerin tamamen araştırılmasına engel olduğu kentlerden biri değildir. Kente M.Ö. 4. yüzyıldan sonra hiç yerleşilmediği için, Demir Çağı uygarlığı eksiksiz olarak araştırılabilmektedir. Fakat yine de bazı araştırmacılar tüm bu bilimsel verileri göz ardı etmişlerdir. Aiollerin M.Ö. 900'lerden önce Lesbos'a (Midilli Adası) yerleştiklerini ve bu dönemlerde Anadolu'ya ulaşmadıklarını, Lesbos'dan yola çıkarak M.Ö. 9./8. yüzyılda Kyme'yi (Aliğa/Nemrut Koyu) ve Smýrna'yı kurdukları (Högemann, 2001: 60) gibi tamamen yanlış bilgileri, bir de aslında söylediklerinin tam aksini doğrulayan arkeolojik kanıtları öne sürerek ısrarla savunmaktadırlar.

Deniz Kavimleri Göçü, Hitit İmparatorluğu'nun yıkılışı, Aiol ve İon kolonizasyonu gibi Anadolu'nun kültür tarihi konusundaki önemli bilimsel problemlerinin kaynağını, bu dönemler hakkındaki önyargılarda aramak yerinde bir yaklaşım tarzı olacaktır (Ünal, 2003: 159 vd.). Süreç son derece tartışmalı olduğu için, dönemin ilk esaslı seramik ekolü olan ve aslında kendi kaynağı ve kökeni de tartışma konusu olan Protogeometrik Devir seramik sanatının ve yayılımının, farklı arkeolojik materyallerle de desteklenmesi gerekmektedir. Buna yönelik olarak dönemin yerleşim modelleri, konut mimarlığı, halkın yaşam tarzı ve geçim kaynakları, dili ve edebiyatı, "tüm Akdeniz Dünyası bir bütün olarak değerlendirildiğinde", değişim ancak ana hatlarıyla kavranabilmektedir. Diğer taraftan sadece stil kritiği yoluyla seramiklere bağlı kalınarak yapılacak bir değerlendirme, sübjektif sonuçlardan başka bir şey vermeyeceği gibi; gelinen son nokta kaçınılmaz olarak kategorize edilmiş bilgiler kalabalığı olacaktır. Çünkü Anadolu'nun Klasik Çağ öncesi sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel gelişimi, sadece somut arkeolojik verilere bağlı kalınarak değerlendirildiğinde, genellikle yeterince tatmin edici sonuçlara ulaşamaz.

Dönüm Noktası

Anadolu'da tunç endüstrisinden demir teknolojisine kesin dönüşüm, Erken Demir Çağı sonları veya Orta Demir Çağı başlarında gerçekleşmiş olup, büyük oranda Phryg ve Urartu uygarlıklarınca sağlanmıştır. Ancak Urartular sahip oldukları doğal kaynaklar nedeniyle alanda öncü konumdadırlar. Jeolojik yapısında yoğun üretim için yeterli miktarda bakır, kurşun, demir yanında altın ve gümüş gibi değerli metalleri de barındıran Doğu Anadolu'daki uyum sürecinde, Asurluların tetikleyici etkisi kesindir. Kuzey Mezopotamya'dan başlayarak Suriye'yi ve Que, Hilakku, Pirindu, Kisuatni, Tabal, Patin/Pattina (Unqi/Unki) dahil (Erzen, 1940: 27, 46 vd.) Anadolu'nun kısmen güney ve iç bölümünü ele geçiren ve demircilikte çok ustalaşan Asurlular, savaş malzemeleri üretmek için büyük demir işleme atölyeleri kurmuşlardır. Çünkü o

dönemlerde Önasya siyasetinde etkin ve baskın olabilmenin en kolay yolu demirden yapılmış silahlara sahip olmaktır. Asur'un demir endüstrisine ilgi göstermesinde, Urartu'nun çekici ve yönlendirici rolü büyüktür (Maxwell-Hyslop, 1974: 140; Girginer, 1991: 265–306; Çilingiroğlu, 1994: 15–16). Demir silahların tunçtan olanlar karşısındaki açık üstünlüğü, Asur krallarının Ur(u)atri(u) ve Nairi ülkeleri ile onların Sugunia, Arzaşkun, Tuşpa gibi kraliyet kentlerine seferler yapmasının ana sebeplerinden olmalıdır. I. Salmanasar (M.Ö. 1273–1244) döneminde başlayan ve ardılları tarafından birçok defa tekrarlanan askeri seferlerin nedenlerinden en önemlisi, Van Gölü Havzası'nda bulunan ve yazılı belgelere göre altından daha değerli olan demir yataklarıdır (Pehlivan, 1991: 22–23, dn. 1; Çilingiroğlu, 1997: 107). M.Ö. 13. yüzyılda bu bölgedeki demir silahların, aletlerin ve süs eşyalarının varlığı; Van Gölü'nün kuzeydoğusundaki Ernis (Ünseli), Van Gölü'nün kuzeybatı kıyısı yakınlarındaki Dilkaya ve Erçek Gölü'nün kuzeydoğu kıyılarındaki Karagündüz'deki Erken Demir Çağı nekropollerinde saptanmıştır (Sevin & Kavaklı, 1996: 9 vd.; Sevin, 1999: 159–164; Çilingiroğlu, 1997: 107–108). Doğu Anadolu Bölgesi'nde ileride yapılacak olan yeni yüzey taramalarında bulunabilecek, M.Ö. 1200–750 yılları arasında tarihli yeni yerleşim yerlerinin sistematik incelemesi, kazılarının tamamlanması ve buluntuların analiz edilmesi ardından, demir kullanımının sosyo-kültürel yapıya etkileri daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır.

Anadolu'ya Etkileri

Demir Çağı'nın başlangıcı ve başlatanları üzerine gelişmiş model tartışmaları günümüzde birçok araştırmacının gündemindedir. Anadolu bu çağdaki küresel etkileşimden, en iyi şekilde payına düşeni almıştır. Toplumlararası tansiyonun yüksek olduğu bu çağı başlatan olaylar zincirinin ilk halkasının Dor göçleri olarak kabul edilmesi, Batı Anadolu'nun edilgen konumunu öncelikle değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır.

Batı Anadolu'da Geç Tunç Çağı'ndan Erken Demir Çağı'na geçiş sürecinde yerleşimlerde büyük bir kesinti olmamıştır. Kültürel bir olgu olarak, kendiliğinden oluşması belki de asırlarca sürebilecek olan tinsel gelişmeler ve tek tanrılı dinler (*monotheismus*), tüm gelişmişliği ve bütün kurallarıyla işte bu çok önemli evrede, yani Geç Tunç Çağı'nın sonlarında ortaya çıkmıştır. Bu duruma paralel olarak, Filistinlilerin ara bölgeye girmesiyle Suriye'den ayrılan Mısır, IV. Amenophis'in inanç devrimiyle uğraşırken M.Ö. II. binin sonlarında gerileme dönemine girmiştir. Bu nedenle eşzamanlı olarak gelişen ve Hititler ile aralarındaki tampon bölgede yaşayan Hurro-Mitannilerin çöküşü, Mısırlılar tarafından engellenememiş; ayrıca iyi bir şekilde de değerlendirilememiştir (bkz. Kessler, 2004: 149–150). Etnik, dolayısıyla lengüistik değişiklikler tüm Akdeniz Dünyası'nda büyük bir hızla, bu zaman eşliğinde meydana gelmiştir.

Coğrafi açıdan kısmen bir bütünlük oluşturan Batı Anadolu'nun tümünde, kolonizasyon süreci öncesinde tek bir dilin kullanılmış olduğunu söylemek fazlasıyla iddialıdır. Yeni gelen halklar doğal olarak mevcut Asya kökenli dilleri hiç bilmedikleri gibi, Batı Anadolu'da yaşayan yerli kültürler de bu dönem için pek yazılı belgeye ihtiyaç duymamışlardır. Bu ipucu sayesinde, yerli halkın basit bir geçim sistemi ve izole olmuş bir yaşam tarzı olduğu sonucu çıkarılabilir. Hititçe gibi Hint-Avrupa kökenli bir

dil olan Luwice'nin ise Homeros'un yaşadığı dönemde, M.Ö. 9.-8. yüzyılda bazı bölgelerde küçük gruplarca hala kullanıldığı hiç bir gerekçe gösterilmeden iddia edilmektedir. Phryglerin ve Lydialıların kullandıkları ve alfabesi olan diller, ancak bir asır sonra büyük insan kitlelerinin kullandığı ortak dil olarak yerleşmeye başlayacaktır. Bu diller Hellenizm'in getirdiği hoşgörü ortamında da varlıklarını korumuşlardır. Hellenizm'in Aiol ve İon lehçeleri ise Batı Anadolu'da, Smýrnalı Homeros'un yazın üslubundan anlaşılacağı üzere, daha Homeros Çağı'nda bile birbiri içinde sentezlenmiş olarak olgun bir düzeydedir.

Oluşumu kültürel ve etnik değişim kadar uzun zaman almayan siyasi devinimlere değinmek gerekirse: Herodotos ve Thukydides'in bahsettiği Miken "thalassokrasi"sinin çöküşü sonrasında Hellas ile Ege Adaları, Batı Anadolu, hatta tüm Akdeniz'in ticaret limanlarıyla türü ne olursa olsun ilişkiler sürmüştür (Torelli, 2005: 101). Ticari, dini, siyasi, etnik, kültürel vs. sosyal bir olgu olarak devam eden bu ilişkiler sonucunda ilk olarak Aioller Kuzey Ege'ye, Phrygler belki de Daskyleion merkezli olarak önce Propontis'in güney ve güney-doğusundaki, sonraları "Hellespontine Phrygia"sı (Bakır, 2003: 7: Hemen belirtelim ki, Daskyleion'da M.Ö. 8. yüzyıla kadar inen bir Phryg varlığı bilinmesine karşın, daha erken evrelere ait Phryg varlığı, en azından şimdilik arkeolojik verilerle kanıtlanmamıştır. Fakat Manyas Gölü'nün merkezini oluşturduğu çekirdek bölge, ilk Phryg boylarının yerleşim sahası olmalıdır) denecek olan bölgeye yerleşirler. İonlar orta kesimi, Dorlar da Güney Ege'yi yurt edinirler. Yavaş yavaş güneydeki Dor alanını dengeleyen, orta kesimlerdeki İon alanı ve onun da rakibi en kuzeydeki Aiol alanı kendiliğinden oluşur. İşte bu ortak çıkarlar doğrultusunda gelişmiş coğrafi ayrımlar birlik-müttefiklerin (*synmaxon*) oluşmasında temeldir. Ortaya çıkan üç bölgesel gelenek (Dor, İon, Aiol) oldukça önemlidir. Nitekim bu bölgelerde Klasik Evre'ye gelindiğinde, lehçe düzeyine erişmiş ayrımlar görülebilir. Ancak bu halkların aralarındaki dil ve kültür farklılıkları pek de abartılmamalıdır. Çünkü üç grubun da "barbarlara" karşı takındıkları tavır aynıdır ve ortak hareket edebilme yeteneğine sahiptirler.

Hellensiz bir dünya tasavvur edemeyenler tarafından, Demir Çağı'nın başlangıcında Ege'ye ve Akdeniz'e yayılan gruplardan bir diğeri olan eski Miken soyundan gelen dördüncü grup, fiilen bir kenara itilmiş olarak Arkadia (Orta Peloponnessos dağlık bölgesi), Pamphylia ve Dağlık Kilikia (Kilikia Tracheia/ Oreine Kilikia/ Cilicia Aspera) ile Kıbrıs sahillerine dağıldığı iddia edilmektedir. Ancak hiçbir zaman bu dördüncü grup, Doğu Akdeniz kıyılarında yerli halka üstünlük sağlayamamıştır. En nihayetinde "otoktonize asimilasyon"a uğratılmışlardır. Yerli halkın göçmenleri kültürel yozlaşmaya tabi tutması (*Akkulturation*) şeklinde açıklanabilecek bu sosyal olgunun oluşması için, ancak yeni gelen kavimlerin yerli halk içerisinde sayıca azınlıkta kalması, diğer taraftan olayın aksi yönde gelişebilmesi için toplumun tek bir etnik kimliğe sahip olmaması gerekmektedir (Hellenistik Çağ'daki Büyük İskender'in Makedonyalıları'nın Asya'ya yayılışından etkilenen Batılılar, M.S. 19. yüzyılda "barbar diyarı" Asya'yı, ütöpik *oikumene* hülyasıyla kültürlenmeye çalışmışlar ancak; Dante'nin "İlahi Komadya"sındaki anımsatırcasına aksi yönde kültürlenmekten kendilerini alamamışlardır. Bazı istisnalar dışında tarihteki örnekleri ile sabit bu sosyolojik olgu için, Hatti-Hitit ilişkileri mükemmel bir örnektir. Aslında bu daha çok Prehistorik topluluklar için geçerli olan bir kuramdır). Göç olgusunun

kaçınılmaz sonuçlarından birisi olan kültürel etkileşimin, uygarlık taşıyıcısı (*Kulturträger*) rolü boyutunda değerlendirilmesi anlamsızdır.

Troia Savaşları ardından Anadolu'yu ve Akdeniz'i baştanbaşa geçip Mısır'a dek uzandığı iddia edilen halkların ve onların kadim krallarının karmaşık akrabalık ilişkileri, etnik çeşitlilikleri üzerine olan tartışmalar, Antikçağ'ın başlangıcından beri Antik yazarlarca da tartışılan girift bir konudur. Demir Çağı'nın sosyo-kültürel bir yansıması olan göç olgusunun sınıflandırması ve yaşanan sürecin anlaşılması için Kilikia sahilleri, verimli bir çalışma alanıdır. Sahip olduğu uygun konumu, zengin kaynakları, coğrafik çeşitliliği (dağ, deniz, ova, delta, nehir) ve tarıma elverişli geniş topraklarıyla Kilikia, çevre kültür bölgelerinin siyasetinin daima odağında olmuştur (Bing, 1971: 100; Ünal, 2006a: 15 vd.). Geç Tunç Çağı IIb Evresi'nde, bir başka deyişle Demir Çağı'nın başlangıcında yaşanan küçük göç hareketleri, Niğde-Ulukişla yakınlarında, Gülek Boğazı'na (*Pylai Kilikias*) yaklaşık olarak 50 km. mesafede bulunan Porsuk (Zeyve Höyük) ve onun da 550-600 km. batısındaki Beycesultan gibi birçok İç Ege ve Orta Anadolu yerleşimlerini derinden etkilemiş olmalıdır (Barnett, 1975: 418-419; Dupré, 1983: 40-42; Pelon, 1994: 157 vd.; Mellaart & Murray, 1995: 94; Crespin, 1999: 62; Oyman-Girginer, 2006: 111-112). Daha sonraki göçler Al-Mina'nın (Samandağ) 65 km. kuzeyinde, İssos Ovası'ndaki Kinet Höyük (höyüğün doğu ve batı yamaçlarında) gibi Demir Çağı liman yerleşmelerinde demografik yapıda değişime ve artışa sebep olmuştur (Özgen & Gates, 1993: 393). Ancak bu ayrıcalıklı durum, Kinet Höyük'ün bir koloni kenti olduğunun kanıtları olamayacak kadar spekülatifdir.

Asıl ilginç olan konu, Aiollerin Miken soyundan gelen ve yukarıda değinilen dördüncü grubu dışlamalarının sosyo-ekonomik nedenleri ve sonuçlarıdır. Nedeni şu olmalıdır ki; Aiol göçünü başlatan ilk lider Orestes'in babasının ismi Agamemnon'dur (Gaius Velleius Patriculus, I. 2-4, 4. 4). Olasılıkla köklerini Miken geleneğinde, Agamemnon'un soyundan göstermektedirler. Buna yönelik olarak Herodotos'un da bahsettiği ihanette olduğu gibi;

“Lesbos'taki kentlerin altıncısı Arisba'yı Methymna'lılar, kendileri de aynı kandan oldukları halde köleleştirmişlerdi” (Herodotos I. 151) barbarik kan taşıyan Aioller zaman zaman menfaatleri için milli duygularından sapmış olmalıydılar. Özellikle Sami ırkına mensup Fenikelilerle yakından ilişkili oldukları farz edilen (Ünal, 2005: 472) Dağlık Kilikia ve Suriye kıyılarının M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yoğun bir şekilde bu dördüncü grup kolonistlerin sonraki kuşakları tarafından kolonize edilmiş olduğu görüşü oldukça tartışmalıdır. Araştırmaların bu noktada düğümlenmesinin ve çıkmaza girmesinin nedenleri arasında; efsanevi-tarihi referansların varlığının yanı sıra bu verileri olduğu gibi kabul eden yorumcuların öznel yaklaşım tarzları sayılabilir. Bu duruma verilebilecek en iyi örnek; “Anadolulu=Yunanlı=İonialı=İamani” eşitlemesidir ve doğruluğu birçok tarihçi, dilbilimci tarafından haklı sebeplerle reddedilmektedir (Erzen, 1940: 60; Houwink ten Cate, 1961: 27; Ünal, 2005: 472; Ünal & Girginer (baskıda)). İonialılardan Tevrat'ta Yâvan olarak (Tevrat, Yaratılış (Tekvin) 10: 4 vd.), ayrıca II. Sargon/Şarru-kin (M.Ö. 721-705) döneminden itibaren en az 6 adet Geç/Yeni Asur yazılı belgesinde IAM(A)ANIA, YAMNAIU, YAUNAIU, ^{KUR/MAT}YA-Û-NA-A olarak bahsedilir (Ünal, 2005: 472). Bunlardan birisine, Asarhaddon'un (M.Ö. 680-669) “Denizin ortasındaki krallar ve Yaman” halklarını egemenlik altına aldığı dikte ettirdiği ifadeleri arasında

rastlanabilir (Culican, 1991: 519). Geleneğe göre, Yawan ya da Yâvan'ın oğulları (*Iaones*) adının kökenin Luwice asıllı olduğu ve “bir kıyıda veya adadan gelen” anlamında olduğu öne sürülmüşse de (Hegyi, 1965: 94), bu mantık dışıdır. Akhaemenid yazıtlarında da Yâuna olarak geçen, İon adının kökeni tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak Aiol adı gibi anonim bir sözcük olarak Anadolu’da doğmuş olmalıdır.

M.Ö. 8. yüzyılın ortalarından itibaren Akdeniz Bölgesi’nde başlayan kolonizasyon hareketlerinin, M.Ö. 7. yüzyıl başlarında Ovalık Kilikia (Kilikia Pedias/Idios Kilikia/ Cilicia Compestris) sahillerine ulaştığını Thukydides bildirmektedir (Thukydides I. 12). Diğer antik yazarlar ve Asur kaynakları, yaşanan bu uzun süreç sonucunda Dağlık Kilikia’da; Nagidos (Bozyazı), Kelenderis (Aydıncık), Aphrodisias (*Hyrtaeum* Ovacık), Soloi-Pompeiopolis (Viranşehir), Holmoi (Taşucu) gibi kentlerin Hellenler tarafından kurulduğunu doğrulamaktadırlar (Erzen, 1940: 68-70, 194; Bing, 1971: 99-109; Shipley, 1987: 41 vd.; Blumenthal, 1963: 104, 109, 117; Sayar, 1999: 196-197; Durugönül, 1999: 67-69; Durugönül, 2001: 429-443; Arslan, 1998: 10; Arslan, 2001: 3).

Kilikia sahillerinde her Miken seramik buluntusu veren merkez -kaldı ki bu kentler genellikle liman kentleridir- Miken kolonisiymiş gibi gösterilmektedir (Sherratt & Crouwel, 1987: 325 vd; Mutafian, 1988: 31 vd.; Jean, 1999: 27 vd.; Oyman-Girginer, 2006: 112-113; bu konuda tüm Anadolu’yu ilgilendiren geniş çaplı bir inceleme için bkz. Ünal, 2002: 107-119). Dağlık ve Ovalık Kilikia’da “Kolonidir” damgası vurulan 25 adet yerleşim yerinden sadece, Tarsus-Gözlükule, Mersin-Yümüktepe, Kilisetepe, Soloi ve çok küçük çapta Kazanlı kazılmıştır (Garstang, 1953: 253-259; Sevin & Özaydın, 2004: 85 vd.; Postgate, 1996: 419 vd.; Postgate, 1997a: 8-9; Postgate, 1997b: 441 vd.; Jean, 1999: 31). ÇÜ’den Y. Doç. Dr. K. S. GİRGINER tarafından, bölgede 2004 yılından beri yapılmakta olan eski yerleşmelerin tespiti çalışmalarında, şimdiki veriler doğrultusunda birçok merkezde, Kıbrıs kökenli olabilecek Miken taklidi seramik parçalarına rastlanmıştır. Bölgede önümüzdeki yıllarda da devam edecek olan ve özellikle 2007 yaz aylarında Yüreğir ilçesinde başlaması planlanan araştırmalarda bu merkezlerin sayısının artacağına işaret eden verilere sahip olunmaktadır (Ceyhan Ovası’nda (Yukarı Ova) yer alan Kozan’ın ovalık kesimleri ile Ceyhan ilçesi çalışmalarının ayrıntıları için bkz. Girginer & Erhan, 2005: 93-95; Girginer & Oyman-Girginer & Erhan, 2006: 293 vd.; Girginer (baskıda). Bu bahsedilen ekole ait seramik malzemenin büyük çoğunluğu, ÇÜ Arkeoloji Bölümü’nün 2007 yaz aylarında kazısına başlamayı planladığı Ceyhan-Tatarlı Höyük’ten ele geçmiştir (bkz. Girginer & Özdemir (baskıda)). Tarihi coğrafya ve mekansal çerçeveye ile de uyum içerisinde gibi görünen, Miken ve Miken taklidi seramiklerin tüm Çukurova’yı etkilediği söylenemeyeceği gibi, Ovalık Kilikia’da Dağlık Kilikia’da olduğundan daha yoğun olma olgusu, kolonizasyon tekliflerinin dayanaksızlığına işaret etmektedir (Jean, 1999: 31; Oyman-Girginer, 2006: 112-113). Bu yerleşimler veya höyükler Geç Tunç Çağı’nın sonlarında Qodi’nin (Kizzuwatna) ticaret yapan ve hinterlandına hâkim, zengin kentleri olmalıdır (Ünal, 2006b: 68). Bu merkezlerde görülen Hellen seramikleri ile onların yerel taklitleri ise, Hitit ve Miken İmparatorluklarının beklenen çöküşleri ardından gelişen siyasal ortamın sonucunda, Akdeniz’de yoğunlaşan özerk ticari faaliyetlerin bir ürünü olmalıdır (Sherratt & Crouwel, 1987: 330; Sherrat, 1994: 40; Oyman-Girginer, 2006: 112). Tüm Akdeniz Dünyası’na yayılmış pekala ithal olabilecek Miken ve Kıbrıs kökenli seramiklerin, Kilikia sahillerinde görülmesi ardından bir *hiatus* yaşandığına dair kanıtlar

bulunmaktadır (Tarsus'un H. Goldman başkanlığındaki kazıları sürecinde bulunmuş Argolis Bölgesi'nden ithal olduğu öne sürülen Miken seramikleri için bkz. Goldman, 1956: 206–207, 220–229, lev. 330–337, 391; French, 1975: 53 vd.; Mountjoy, 2005: 83 vd.; Kozal, 2005: 135 vd.). Bu kanıtlardan sadece birisi olarak; M. V. Seton-Williams'ın 1951 yılında gerçekleştirdiği yüzey araştırmasında Miken seramiği bulunduğunu ifade ettiği, Ceyhan-Vesli Höyük, Çitnoğla Çiftlik Höyük, İslamkadı Çiftlik, Soyalı Höyük, Hesigin Tepe ve Yüreğir-Gavurköy gibi Ovalık Kilikia yerleşimlerinde artçı dönemlerin saptanamaması gösterilebilir (Seton-Williams, 1954: 121 vd.). Ardından Kilikia sahillerine yabancı Hellen seramikleri, M.Ö. 9. yüzyılın sonlarından itibaren gelmeye başlamıştır. İthal seramik M.Ö. 8. yüzyılda yoğunlaşmakla beraber, M.Ö. 7.–6. yüzyıllarda sınıf, nicelik ve kalite açısından doruk noktadadır. Asur kaynaklarının verdiği kentleşme süreciyle eşzamanlı gelişen dönemde, Kilikia'da artarak yoğunlaşan Hellen seramikleri Ege Adaları'ndan ve Batı Anadolu kentlerinden getirilmiş olmalıdır. Kuruluş efsaneleriyle uyum içerisinde olarak, Yümüktepe ve Tarsus'ta Rhodos, Kelenderis'te ise Samos kökenli seramiklerin oransal üstünlüğüne dikkatleri çekmek gerekmektedir (Arslan, 2001: 5–6).

Hemen belirtelim ki; bundan çeyrek asır öncesine dek Kilikia'daki kolonizasyon problemleri mitoloji ve azınlıktaki seramik buluntularından yola çıkılarak yorumlanmaya çalışılırdı (Ünal, 2005: 453 vd.; temelini, taraftarlığımı ya da karşıtlığımı Hellen mitolojisinden alan “Graeco-centric”, “anti-Graeco-centric” ve “Helleno-semitik” çevrelerce, Kilikia'da erken dönem Hellen varlığını kanıtlamak üzere gerçekleştirilen araştırmalar aksi yönde sonuçlanmaktadır. Ayrıntılıca bilgi için bkz. Astour, 1965: 10 vd.; Casabonne, 1999: 73; Boardman, 2002: 321; Salmeri, 2003: 269; Salmeri & D'Agata & Falesi & Buxton, 2002: 39 vd.; Ayrıca Nagidos kentinin kuruluşu ve tarihi gelişimi üzerinde temellendirilmiş gereksiz spekülasyonlara son verecek nihai bir değerlendirme için bkz. Durukan, 2007: (baskıda)).

Demir Çağı, Anadolu'da yazının yeniden kullanılması ile Phryg Krallığı'nda ve Kilikia'da M.Ö. 730/720, geri kalan Orta ve Batı Anadolu'da ise M.Ö. 650 yıllarına kadar sürmüştür.

Anadolu Akdeniz'inde Demir Çağı sürecinde bütün lehçeler zaman içinde kaybolup gitmiş ve Ege kronolojisi'ne göre (Akurgal, 2000: 312) Klasik Evre'de İon lehçesinin gelişmiş biçimi herkesçe kullanılır olmuştur. Ancak Anadolu'nun iç kesimleri ve Kilikia'da Hellence yerine (Ünal, 2005: 460), rolleri ideolojik araştırmalarda alabildiğine abartılan, yazıya geçirilmiş Hiyeroglif Luwicesi ve Fenikece (Ünal & Girginer (baskıda)) yazıtlar Hasan Beyli, Karatepe, Cebelireis (Cebel İrez) Dağı'nda ele geçmiştir. Arapların “*lughat el ifranj*” dediği gibi dönemin “*lingua franca*”sı veya ortak prestij dili Hellence'nin kullanımının aksine, Kilikia'daki M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla tarihlenen Fenike yazıtları, bölgede bu dili ve yazıyı kullanan etnik bir grubun varlığına işaret etmektedir. Yerli dillerin kullanılmasına devam edilmesi, Kilikia'nın yukarıda bahsettiğimiz ayrıcalıklı durumuyla uyumaktadır.

Antik Kaynaklar

- Gaius Plinius Secundus (Yaşlı) (M. S. 23/24–79):** *Naturalis Historia* (Pliny Natural History), (çev. H. R. Rackham) (The Loeb Classical Library), London, (1958)
- Gaius Velleius Paterculus (M.Ö. y. 19–M.S. 31):** *Roman History* (Historia Romana), (çev. F. Shipley), (The Loeb Classical Library), London, (1955)
- Herodotos (M.Ö. 490–424):** *Herodot Tarihi*, (çev. M. Ökmen), İstanbul, (2002)
- Tevrat: Kutsal Kitap, Eski ve Yeni Antlaşma (Tevrat, Zebur, İncil)**, İstanbul, (2003)
- Thukydides (M.Ö. 460–399):** *Peloponnesoslularla Atinalıların Savaşı, I. Kitap*, (çev. H. Demircioğlu), Ankara, (1972)

Kaynakça

- Akurgal, E. 1997:** *Eski İzmir I, Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Ankara
- Akurgal, E. 2000:** *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara
- Anlaşan, Ç. & Bilgi, Ö. 1989:** *Weapons of the Prehistoric Age*, İstanbul
- Arslan, N. 1998:** *Kilikya Bölgesi Demir Çağı Seramiği*, Konya (Yayınlanmamış Doktora Tezi)
- Arslan, N. 2001:** “Kilikia Bölgesi’nde Grek Kolonizasyonu”, *Olba IV*, 1–18
- Astour, M. C. 1965:** *Hellenosemitica, An Ethnic and Cultural Study in West Semitic Impact on Mycenaean Greece*, Leiden
- Bakır, T. 2003:** “Daskyleion (Tayaiy Drayahya) Hellespontine Bölgesi Akhaemenid Satraplığı”, *Anadolu/Anatolia 25*, 1–26
- Barnett, R. D. 1975:** “Phrygia and the peoples of Anatolia in the Iron Age”, *CAH II/2, The Middle East And The Aegean Region c. 1380-1000 B.C.*, Cambridge, 417–442
- Bing, J. D. 1971:** “Tarsus: A Forgotten Colony of Lindos”, *JNES 30*, 99–109
- Blumenthal, E. 1963:** *Die altgriechischen Siedlungskolonisation im Mittelmeerraum unter besonderer Berücksichtigung der Südküste Kleinasiens*, Tübingen Geographische Studien 10, Tübingen
- Boardman, J. 2002:** “Al Mina: The Study of a Site”, *Ancient West & East, vol. 1/2*, 313–331
- Bossert, E.-M. 2000:** *Boğazköy-Hattuša XVIII. Die Keramik phrygischer Zeit von Boğazköy. Funde aus den Grabungskampagnen 1906, 1907, 1911, 1912, 1931–1939 und 1952–1960*, Mainz
- Boyce, M. 1982:** *A History of Zoroastrianism 2: Under the Achaemenians* (Handbuch der Orientalistik 1.8.1.2.2A), Leiden
- Branigan, K. 1974:** *Aegean Metalwork in the Early and Middle Bronze Ages*, Oxford
- Burmeister, S. 2000:** “Archaeology and Migration: Approaches to an Archaeological Proof of Migration”, *Current Anthropology 41/4*, 539–567
- Casabonne, O. 1999:** “Notes ciliciennes 5-6”, *AnatAnt VII*, 69–98
- Chadwick, H. M. 1912:** *The Heroic Age*, Cambridge
- Childe, V. G. (tarihsiz):** *Tarihte Neler Oldu*, (çev. M. Tunçay & A. Şenel), İstanbul
- Childe, V. G. 1936:** “The Axes from Maikop and Caucasian Metallurgy”, *LAAA XXIII*, 113–119

- Crespin, A.-S. 1999:** “Between Phrygia and Cilicia: the Porsuk area at the beginning of the Iron Age”, (eds. A. Çilingiroğlu & R. J. Matthews) *Anatolian Iron Ages 4*, *AnatSt* 49, 61–71
- Culican, W. 1991:** “Phoenicia and Phoenician Colonization”, *CAH III/2, The Assyrian and Babylonian Empires and Other States of the Near East, from the Eighth to the Sixth Centuries B.C.*, Cambridge, 461–559
- Çilingiroğlu, A. 1987:** “Van Gölü Havzasında Demir Çağların Başlangıcının Tarihi”, (edt. A. Çilingiroğlu) *Anadolu Demir Çağları*, I. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri İzmir, 24–27 Nisan 1987, İzmir, 108–115
- Çilingiroğlu, A. 1994:** *Urartu Tarihi*, İzmir
- Çilingiroğlu, A. 1997:** *Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı*, İzmir
- de Jesus, P. S. 1978:** “Metal resources in Ancient Anatolia”, *AnatSt XXVIII*, 97–102
- Dupré, S. 1983:** *Porsuk I: La Céramique de L’age du Bronze et de L’age du Fer*, Paris
- Durugönül, S. 1999:** “Nagidos Üzerine Düşünceler”, *Olba II/1*, 1. Uluslararası Kilikia Arkeolojisi Sempozyumu Bildirileri-Mersin, 67–78
- Durugönül, S. 2001:** “Nagidos’un Tarihteki Yeri”, (eds. É. Jean & A. M. Dinçol & S. Durugönül) *Kilikia: Mekânlar ve Yerel Güçler (M.Ö. 2. Binyıl–M.S. 4. Yüzyıl)*, *Uluslararası Yuvarlak Masa Toplantısı Bildirileri, İstanbul, 1–5 Kasım 1999*, *VARIA ANATOLICA XIII*, Paris, 429–443
- Durukan, M. 2007:** “Seramikler Işığında Nagidos”, *Nagidos*, (baskıda)
- Erzen, A. 1940:** *Kilikien bis zum Ende der Perserherrschaft*, Leipzig
- Esin, U. 1967:** *Kuantitatif Spektrel Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği*, İstanbul
- French, E. 1975:** “A Reassessment of the Mycenaean Pottery at Tarsus”, *AnatSt XXV*, 53–75
- Garstang, J. 1953:** *Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey*, Oxford
- Genz, H. 2003:** “The Early Iron Age in Central Anatolia”, *Identify Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions, Proceedings of the International Workshop İstanbul, November 8–9, 2002*, (edited by. B. Fischer & H. Genz & É. Jean & K. Köroğlu), Institutum Turcicum-Scientiae Antiquitatis, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 179–191
- Genz, H. 2004a:** *Büyükkaya, I. Die Keramik der Eisenzeit. Funde aus den Grabungskampagnen 1993 bis 1998, Boğazköy-Hattuša XXI*. Mainz
- Genz, H. 2004b:** “Erste Ansätze zu einer Chronologie der frühen Eisenzeit in Zentralanatolien”, (eds. M. Novák, F. Prayon, A.–M. Wittke), *Die Außenwirkung des späthethitischen Kulturraumes. Gütertausch – Kulturkontakt – Kulturtransfer*. *AOAT 323*, 219–236
- Ghirshman, R. 1964:** *Iran, Protoiranier, Meder, Achämeniden*, München
- Girginer, K. S. 1991:** *Urartu Dönemi Mezarları ve Ölü Gömme Adetleri*, Ankara (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)
- Girginer, K. S. & Erhan, F. 2005:** “Adana Yüzey Araştırmaları 2004: Kozan”, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri* 3, 93–95
- Girginer, K. S. & Oyman-Girginer, Ö. & Erhan, F. 2006:** “2004 Yılı Adana ve Kayseri Yüzey Araştırmaları (Sarız ve Kozan)”, *AST 23/2*, 293–308
- Girginer, K. S. (baskıda):** “2005 Yılı Adana (Ceyhan) ve Kayseri (Develi) Yüzey Araştırmaları”, *AST 24/2*

- Girginer, K. S. & Özdemir, H. F. (baskıda):** “Çukurova Üniversitesi Ceyhan Arkeolojik Yerleşim Envanteri Çalışmaları ve Ceyhan-Tatarlı Höyük Kazısı Projesi”, *Ceyhan (Ankara'daki Ceyhanlılar Kültür ve Yardımlaşma Derneği Dergisi)*, (2007)
- Goldman, H. 1956:** *Excavations At Gözli Kule, Tarsus vol. II, From the Neolithic through the Bronze Age*, Princeton
- Goldman, H. 1963:** *Excavations At Gözli Kule, Tarsus vol. III, The Iron Age*, Princeton
- Gubel, E. 2000:** “The ‘Dark Age’”, (eds. O. Binst) *The Levant, History and Archaeology in the Eastern Mediterranean*, Maxéville, 54–62
- Hegy, D. 1965:** *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominata, (AUB. Sectio Philologica VI)*. Budapest
- Houwink Ten Cate, Ph. H. J. 1961:** *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period*, Leiden
- Högemann, P. 2001:** “Troia’nın Yıkılışı: Ya Sonrası?”, *Düş ve Gerçek Troia*, İstanbul, 58–63
- Işık, F. 1989:** “Batı Uygarlığının Kökeni, Erken Demir Çağ Doğu-Batı Kültür ve Sanat İlişkilerinde Anadolu”, *TürkAD XXVIII*, 1–37
- Jean, É. 1999:** “The ‘Greeks’ in Cilicia at the End of the 2nd Millennium B.C.: Classical Sources and Archaeological Evidence”, *Olba II/1*, 27–39
- Jean, É. 2001:** “L’Afrique et le bassin méditerranéen: aux origines de la métallurgie du fer”, (éds. É. Huysecom & J.-P. Descoederes & V. Serneels & J.-L. Zimmermann) *Les premiers métallurgistes au Congo et au Gabon, Actes de la première 1ère Table-ronde internationale d’archéologie, Université de Genève (Suisse), 4–7 juin 1999, Museum d’Histoire Naturelle, MedA 14*, 269–275
- Kessler, D. 2004:** “The Political History of the Eighteenth to Twentieth Dynasties”, *Egypt, The World of the Pharaohs*, Königswinter, 143–152
- Knudtzon, J. A. & Weber, O. & Ebeling, E. 1915:** *Die El-Amarna, Tafeln I*, Berlin
- Koparal, E. 2005:** “Göç Olgusunun Arkeolojik Materyal İle Tanımlanması: İon Göçleri Örneği”, *Olba XII*, 1–20
- Koşak, S. 1986:** “The Gospel of Iron”, (eds. H. A. Hoffner, Jr. & G. M. Beckman) *Kanişuwar: A Tribute to H. G. Güterbock on his 75th Birthday*, 125–135
- Kozal, E. 2005:** “Unpublished Middle and Late Cypriot Pottery from Tarsus Gözlükule”, (eds. A. Özyar) *Field Seasons 2001–2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project*, İstanbul, 134–144
- Lang, D. M. 1970:** *Armenia*, London
- Laroche, E. 1957:** “Etudes de vocabulaire VI”, *RHA 60*, 9–29
- Laroche, E. 1966:** “Etudes de linguistique Anatolienne II”, *RHA 79*, 160–184
- Magie, D. 1950:** *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century Christ I-II*, Princeton
- Maxwell-Hyslop, K. R. 1974:** “Assyrian Sources of Iron”, *Iraq XXXVI/1-2*, 139–154
- McEvedy, C. 2005:** *İlkçağ Tarih Atlası*, (çev. A. Anadol), İstanbul
- Mellaart, J. & Murray, A. 1995:** *Beycesultan: Late Bronze Age and Phrygian Pottery and Middle and Late Bronze Age Small Objects, vol. III/II*, Ankara
- Mengü, R. 2002:** *Süleyman Mabedi*, İstanbul

- Michler, G. & Barthelt, D. & Heißig, K. & Kunze, D. & Weber, J. 1990:** *Grosser Weltatlas*, Köln
- Moorey, P. R. S. 1982:** “The archaeological evidence for metallurgy and related technologies in Mesopotamia, c. 5500-2100 B.C.”, *Iraq XLIV*, 13–38
- Mountjoy, P. A. 2005:** “The Mycenaean Pottery from the 1934–1939 Excavations at Tarsus”, (edt. A. Özyar) *Field Seasons 2001–2003 of the Tarsus-Gözlükule Interdisciplinary Research Project*, İstanbul, 83–134
- Muscarella, O. W. 1988:** *Bronze and Iron, Ancient Near Eastern Artifacts in The Metropolitan Museum of Art*, New York
- Mutafian, C. 1988:** *La Cilicie au carrefour des empires*, Paris
- Omura, S. 1996:** “A Preliminary Report on the Ninth Excavation at Kaman-Kalehöyük (1994)”, *Essays on Ancient Anatolia and Syria, Studies in the Second and Third Millennium B.C.*, H.I.H. Prince T. Mikasa (ed.), Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 86–134
- Oyman-Girginer, Ö. 2006:** “Orta ve Geç Tunç Çağlarında Çukurova ve Batı Anadolu’ya Genel Bir Bakış”, (edt. K. S. Girginer & F. Erhan) *ÇÜ SBE Dergisi 15/3, Arkeoloji Özel Sayısı*, Adana, 103–126
- Özgen, İ. & Gates, M. H. 1993:** “Report On The Bilkent University Archaeological Survey in Cilicia and The Northern Hatay: August 1991”, *AST X*, 387–394
- Özgüç, N. 1976:** “Acmhöyük’te Bulunmuş Olan Bir Fildişi Kutu ve Bir Kurşun Figürin Kalıbı”, *Belleten XL/160*, 547–554
- Pehlivan, M. 1991:** *Daya(e)ni/Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar)*, Erzurum
- Pelon, O. 1994:** “The site of Porsuk and the beginning of the Iron Age in southern Cappadocia”, (edt. A. Çilingiroğlu & D. H. French) *Anadolu Demir Çağları 3*, III. Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6–12 Ağustos 1990, Ankara, 157–162
- Pernicka, E. 1995:** “Gewinnung und Verbreitung der Metalle in prähistorischer Zeit”, *JbZMusMainz 37*, 21–129
- Pernicka, E. 2001:** “Metaller Yeni Bir Çığır Açıyor, Tunç, Demir ve Gümüş”, *Düş ve Gerçek Troia*, İstanbul, 369–372
- Pleiner, R. 1986:** *Über das Eisen der Bronzezeit*, Potsdam
- Postgate, J. N. 1996:** “Kilise Tepe 1994 A Summary of the Principal Results”, *KST XVII/1*, 419–431
- Postgate, J. N. 1997a:** “Kilise Tepe”, *Anatolian Archaeology 3*, 8–9
- Postgate, J. N. 1997b:** “Kilise Tepe 1995 A Summary of the Principal Results”, *KST XVIII/1*, 441–456
- Rathje, A. 1990:** “Die Phönizier in Etrurien”, (U. Gehrig & H. G. Niemeyer) *Die Phönizier im Zeitalter Homers*, 33–45
- Salmeri, G. 2003:** “Processes of Hellenization in Cilicia”, *Olba VIII*, 265–293
- Salmeri, G. & D’Agata, A. L. & Falesi, L. & Buxton, B. 2002:** “Cilicia Survey 2000”, *AST 19/2*, 39–44
- Sandars, N. K. 1985:** *The Sea Peoples: Warriors of the Ancient Mediterranean*, London
- Sayar, M. H. 1999:** “Antik Kilikya’da Şehirleşme”, *XII. TürkTKB I*, 193–216
- Seeher, J. 1997:** “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1996”, *AA 1997*, 317–341

- Seeher, J. 2000a:** “Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattuša 1999”, *AA 1999*, 355–374
- Seeher, J. 2000b:** “Hattuša/Boğazköy’ün Yerleşim Tarihine Yeni Katkılar: Büyükkaya Kazılarına Toplu Bir Bakış”, *TÜBA-AR III*, 15–34
- Seidel, M. 2004:** “The Valley of the Kings”, *Egypt, The World of the Pharaohs*, Königswinter, 216–243
- Seton-Williams, M. V. 1954:** “Cilician Survey”, *AnatSt IV*, 121–174
- Sevin, V. 1999:** “The origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations”, (eds. A. Çilingiroğlu & R. J. Matthews) *Anatolian Iron Ages 4*, *AnatSt 49*, 159–164
- Sevin, V. & Kavaklı, E. 1996:** *Bir Erken Demir Çağı Nekropolü Van/Karagündüz, An Early Iron Age Cemetery*, İstanbul
- Sevin, V. & Özyayın, T. 2004:** *Mersin-Yumuktepe: a Reappraisal*, (haz. V. Sevin & I. Caneva), Galatina, 85–101
- Sherratt, E. S. 1994:** “Patterns of Contact Between the Aegean and Cyprus in the 13th and in the 14th Centuries B.C.”, *KyprArch 3*, 35–43
- Sherratt, E. S. & Crowel, J. H. 1987:** “Mycenaean Pottery from Cilicia in Oxford”, *OxfJA 6*, 325–352
- Shipley, G. 1987:** *A History of Samos 800-188 B.C.*, Oxford
- Snodgrass, A. M. 1971:** *The Dark Age of Greece*, Edinburgh
- Snodgrass, A. M. 1980:** “Iron and early metallurgy in the Mediterranean”, (eds. T. A. Wertime & J. D. Muhly) *The Coming of the Age of Iron, New Hawen*, 335–374
- Stronach, D. 1957:** “The development and diffusion of metal types in EBA Anatolia”, *AnatSt VII*, 89–125
- Suano, M. 2005:** “İlk Ticari İmparatorluklar: Tarihöncesinden İÖ yak. 1000’lere”, (haz. D. Abulafia) *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Singapur, 67–97
- Torelli, M. 2005:** “Deniz Yolları İçin Savaş: İÖ 1000–300”, (haz. D. Abulafia) *Tarih Boyunca Akdeniz Uygarlıkları*, Singapur, 99–126
- Ünal, A. 2002:** *Hititler Devrinde Anadolu I*, İstanbul
- Ünal, A. 2003:** “Eski Anadolu Uygarlıkları, Arkeoloji ve Tarih Sömürüsü”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi 66. Kuruluş Yıldönümü Anı Kitabı*, Ankara, 165–198
- Ünal, A. 2005:** “Doğu Akdeniz, Kilikya ve Güney Anadolu Sahillerinde Grek Varlığı Sorunu”, (edt. M. Şahin & İ. H. Mert) *Ramazan Özgan’a Armağan*, İstanbul, 453–474
- Ünal, A. 2006a:** “Eski Çağlarda Çukurova’nın Tarihi Coğrafyası ve Kizzuwatna (Adana) Krallığı’nın Siyasal Tarihi”, (edt. K. S. Girginer & F. Erhan) *ÇÜ SBE Dergisi 15/3, Arkeoloji Özel Sayısı*, Adana, 15–44
- Ünal, A. 2006b:** “Hitit İmparatorluğu’nun Yıkılışından Bizans Dönemi’nin Sonuna Kadar Adana ve Çukurova Tarihi”, (edt. K. S. Girginer & F. Erhan) *ÇÜ SBE Dergisi 15/3, Arkeoloji Özel Sayısı*, Adana, 67–102
- Ünal, A. & Girginer, K. S. (baskıda):** *Çukurova-Kilikya, Taş Devrinden Osmanlılar Dönemi’ne Kadar Kilikya’da Tarihi Coğrafya, Tarih ve Arkeoloji, Kizzuwatnalı Kraliçe Puduhepa ve Yerleşme Alanları Rehberi Ekleriyle Birlikte*, İstanbul
- Voigt, M. M. 1994:** “Excavations at Gordions 1988-89: The Yassihöyük Stratigraphic Sequence”, (edt. A. Çilingiroğlu & D. H. French) *Anadolu Demir Çağları 3*, III.

Anadolu Demir Çağları Sempozyumu Bildirileri Van, 6–12 Ağustos 1990, Ankara, 269–293

Voigt, M. M. & Henrickson, R. C. 2000: “Formation of the Phrygian State: the Early at Gordion”, *AnatSt* 50, 37–54

Waldbaum, J. C. 1980: “The First archaeological appearance of iron and the transition to the Iron Age”, (eds. T. A. Wertime & J. D. Muhly) *The Coming of the Age of Iron*, New Hawen, 69–98

Wartke, R. B. 1982: “Zur Rolle eiserner landwirtschaftlicher Geräte des alten Orients aus der ersten Hälfte des 1. Jahrtausends v.u.Z”, (eds. J. Hermann & I. Selnow) *Produktivkräfte und Gesellschaftsformationen in vorkapitalistischer Zeit*, Berlin, 191–196

Woolley, C. L. 1934: *Ur Excavations vol. II: The Royal Cemetery*, New York

Yakar, J. 1984: “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I”, *AnatSt XXXIV*, 59–86

Yakar, J. 1985: “Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II”, *AnatSt XXXV*, 25–38

Yalçın, Ü. 1993: “Archäometallurgie in Milet: Technologiestand der Eisenverarbeitung in archaischer Zeit”, *IstMitt* 43, 361–370

Yalçın, Ü. 1997: “Anfänge der Eisenmetallurgie in Anatolien”, *AnadoluKonf 1996*, 127–140

Yalçın, Ü. 1999: “Early iron metallurgy in Anatolia”, (eds. A. Çilingiroğlu & R. J. Matthews) *Anatolian Iron Ages 4*, *AnatSt* 49, 177–187

Yamamoto, Y. 1979: “The Zoroastrian Temple Cult of Fire in Archaeology and Literature (I)”, *Orient XV*, 19–53

Yener, A. 1983: “The production, Exchange and utilization of silver and lead metals in Ancient Anatolia”, *Anatolica X*, 12–15